

Een weerbaar volk

C.M.J. Muller Massis, het lichaam en de sport aan het eind van de negentiende eeuw

JELLE ZONDAG*

A resilient nation. C.M.J. Muller Massis, the body and sports at the end of the nineteenth century

At the end of the nineteenth century, physical exercise was regarded as a major instrument to regenerate the Dutch nation. C.M.J. Muller Massis, a journalist and central figure in the Dutch cycling world, was one of the main propagators of this idea. According to Massis, sports had to muscle and harden the bodies of the Dutch – masculine – youth, build their character and turn them into resilient and self-reliant young men. These able-bodied young men became the focal point for ideas about military defensibility, strengthening of the colonial empire, promoting industry and trade and battling the ‘struggle for life’.

Een ‘waarachtige overtuiging’

Op zaterdag 21 juli 1900 overleed Catharinus Marie Justinus Muller Massis (1870-1900), na ‘een korte, doch hevige ziekte’.¹ De landelijke dagbladen omschreven hem als een opgewekte, hartelijke en levenslustige pleitbezorger van de sport.² In *De Kampioen*, het orgaan van de Algemene Nederlandse Wielrijdersbond, werd hij getypeerd als een man met een ‘waarachtige overtuiging’, namelijk dat ‘lichaamsoefening in de open lucht den mensch sterker maakt in de strijd des levens, en dat de Nederlandsche Staat – want hij was een vaderlander pur sang – slechts wel kan varen bij een krachtige lichaamsontwikkeling van het tegenwoordige geslacht’.³

Muller Massis was op het moment van overlijden slechts 29 jaar oud en stond midden in het leven. Hij werd begraven onder grote belangstelling van mensen uit de sportwereld en journalistiek, twee werelden waarin hij zeer actief

* Dit artikel is tot stand gekomen binnen het project ‘Sport, Identity and Modernity in the Netherlands (1813-2013)’ van de Onderzoeksgroep Sportgeschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen onder leiding van Dr. M. Derks.

1 *Nieuws van den dag*, 24 juli 1900.

2 *Algemeen Handelsblad*, 22 juli 1900; *Nieuws van den dag*, 23 juli 1900; *Het Nederlandsche Dagblad*, 25 juli 1900; en in Nederlands-Indië, *De Locomotief*, 22 en 27 augustus 1900.

3 *De Kampioen. Orgaan van den Nederlandschen Wielrijders-Bond*, 27 juli 1900.

was. Hij vervulde diverse bestuurlijke en organisatorische functies binnen de ANWB, anno 1900 de grootste sportorganisatie van Nederland, met meer dan 18.000 leden.⁴ Zijn dagelijkse brood verdiende hij in de journalistiek. Tussen 1892 en 1897 werkte hij als redacteur bij het *Algemeen Handelsblad*, waar hij de eerste sportverslaggever van Nederland was.⁵ In 1897 ging hij aan de slag als directeur-redacteur bij het *Het Nederlandsche Dagblad*, het orgaan van de Christelijk-Historische Kiezersbond. Daarnaast publiceerde hij diverse brochures over het belang van lichamelijke oefening.

Een term die door Massis regelmatig werd gebruikt in relatie tot zijn 'waarachtige overtuiging' was *weerbaarheid*. Lichaamsoefeningen moesten een 'weerbaar volk' produceren, zoals de titel was van één van zijn brochures.⁶ Binnen de historiografie van de Nederlandse sportgeschiedenis bestaat echter het beeld dat de weerbaarheidsgedachte in Nederland 'nauwelijks'⁷ een rol speelde, of in ieder geval een mindere rol dan in de rest van Europa.⁸ In dit artikel wordt die gedachte bestreden. Het streven om gespierde, krachtige en 'weerbare' jonge mannen te kweken, was aan het einde van de negentiende eeuw wel degelijk een belangrijke drijfveer om aan lichamelijke oefening te doen. Staatsman J.R. Thorbecke (1798-1872) schreef al in 1857 over het nut van gymnastiek om een 'oneindig weerbaar volk' te creëren. Gedegen gymnastiekonderwijs kon volgens Thorbecke het oorlogsbudget met enkele miljoenen verlagen.⁹ Uit studies naar militarisme en nationalisme in Nederland blijkt ook dat lichamelijke oefening onder militairen een rol speelde in plannen over de versterking van de landsverdediging¹⁰ en bij liberalen in ideeën over het opvoeden van de mannelijke jeugd tot krachtdadige leden van de nationale gemeenschap.¹¹

In dit artikel wordt tevens het idee gelanceerd dat 'weerbaarheid' breder moet worden opgevat dan alleen militaire weerbaarheid. Een gespierd en krachtig lichaam kwam ook anderen dan de dienstplichtige soldaten ten goede. In de tropen dienden de Nederlandse koloniën tot ontwikkeling te worden gebracht, in eigen land werd het leven moderner, sneller en complexer, en noties over het leven als strijd hadden rond de voorlaatste eeuwwisseling algemeen ingang gevonden. Zaken waarbij een sterk lichaam van groot nut kon zijn. Lichamelijke

4 M.F.A. Linders-Rooijendijk, *Gebaande wegen voor mobiliteit en vrijetijdsbesteding. De ANWB als vrijwillige associatie 1883-1937* (Heeswijk 1989) 358.

5 *De Kampioen*, 27 juli 1900.

6 C.M.J. Muller Massis, *Een weerbaar volk* (Schiedam 1900).

7 J. Kugel, *Inleiding in de geschiedenis van de gymnastiek* (Utrecht 1970) 116.

8 Ruud Stokvis en Ivo van Hilvoorde, *Fitter, harder & mooier. De onweerstaanbare opkomst van de fitnesscultuur* (Amsterdam 2008) 69; en Ivo van Hilvoorde, 'Gymnastiekdemonstratie of topsport? Een Nederlandse turnkampioen op het breukvlak van "Duitse gymnastiek" en "Engelse sport"', *De Sportwereld* 38/39 (2005) 28-35, aldaar 34.

9 Geciteerd in: J.P. Kramer en Niels Lommen, *Geschiedenis van de lichamelijke opvoeding in Nederland* (s.p. 1984) 65.

10 Wim Klinkert, *Het vaderland verdedigd. Plannen en opvattingen over de verdediging van Nederland 1874-1914* (Den Haag 1992) 359-363.

11 Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en nationalisme in Nederland* (Groningen 1992) 267.

oefening moest niet alleen leiden tot militaire weerbaarheid, maar ook tot imperiale, economische en maatschappelijke weerbaarheid en tot 'weerbaarheid, in den zin van levensgereedheid.'¹²

De relatie tussen het lichaam, lichamelijke oefening en deze brede opvatting van weerbaarheid staat centraal in dit artikel. Het weerbare lichaam vormde de basis van veel gedachten over weerbaarheid. 'Weerbaar moet ook worden het Nederlandse volk [...] vooral door zijn lichamelijke ontwikkeling', schreef Muller Massis in 1900.¹³ Hoewel sportieve praktijken bijna per definitie lichamelijke praktijken zijn, is het lichaam zelden als primair uitgangspunt genomen binnen Nederlandse sporthistorische studies. Lange tijd stonden sportorganisaties hierin centraal, met name in sociaalhistorisch geïnspireerd onderzoek. In deze studies werd ingegaan op de introductie en verspreiding van sport,¹⁴ organisatorische ontwikkelingen in de sport,¹⁵ of de relatie tussen sport en thema's als verzuiling en oorlog.¹⁶ Uitzondering hierop vormen de studies van Marjet Derks, die al sinds de jaren 1980 onderzoek doet naar ideeën over sport, gender en katholieke lichaamscultuur.¹⁷ Ook onderzochten Ruud Stokvis en Ivo van Hilvoorde enkele jaren geleden lichamelijke idealen binnen de fitnesscultuur.¹⁸

Dit artikel bouwt voort op de meer cultuurhistorische benadering van Derks en Stokvis en Van Hilvoorde. Niet sportorganisaties staan centraal, maar ideevorming met betrekking tot het sportende lichaam. Door middel van teksten en discoursanalyse wordt onderzocht hoe betekenissen werden gegeven aan het lichaam en lichamelijke oefening, in relatie tot de weerbaarheidsgedachte. Deze betekenisgeving wordt geplaatst binnen de context van bredere historische ontwikkelingen, zoals nationalisme, imperialisme en moderniteit. Tevens wordt onderzocht hoe ideeën met betrekking tot het lichaam en weerbaarheid zich vertaalden in sportieve praktijken. Daarbij wordt gekozen voor een actorcentrisch perspectief, met een hoofdrol voor C.M.J. Muller Massis. Hij gaf zowel op papier, als in praktijk invulling aan het idee van (lichamelijke) weerbaarheid.

12 G. Polvliet, 'Legervorming', *De Gids* 72 (1908) 230.

13 C.M.J. Muller Massis, *Spel of gymnastiek? Een woord n.a.v. de oprichting der vereniging 'Volksweerbaarheid'* (Amsterdam 1900) 36.

14 Maarten van Bottenburg, *Verborgene competitie. Over de uiteenlopende populariteit van sporten* (Amsterdam 1994).

15 Ruud Stokvis, *Strijd over sport. Organisatorische en ideologische ontwikkelingen* (Deventer 1979).

16 Over verzuiling: J.C. Dona, *Sport en socialisme. De geschiedenis van de Nederlandse Arbeiders-sportbond 1926-1941* (Amsterdam 1981); en Marjet Derks en Marc Budel, *Sportief en katholiek. Geschiedenis van de katholieke sportbeweging in Nederland in de twintigste eeuw* (Nijmegen 1990). En over oorlog: André Swijtink, *In de pas. Sport en lichamelijke opvoeding in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Haarlem 1992).

17 Marjet Derks, "'Harten warm, hoofden koel". Katholieken en lichaamscultuur, dans en sport, 1910-1940', *Jaarboek van het katholiek documentatiecentrum* 12 (1982) 100-130; Marjet Derks, 'De ondraagelijke lichtheid van de zweefmolen. Gymnastiek en bewegingscultuur, 1857-1928', in: Anna Aalten en Marjet Derks, *Op spikes en spitzen. Over sekse en lichamen in beweging* (Amsterdam 1997) 13-52 en Marjet Derks, 'Modesty and excellence. Gender and sports culture in Dutch catholic schooling, 1900-40', *Gender & history* 20 (2008) 8-26.

18 Stokvis en Van Hilvoorde, *Fitter, harder & mooier*.

‘Just’

Catharinus Marie Justinus Muller Massis, ‘Just’ voor vrienden, werd op 3 november 1870 geboren in het dorp Lienden in de Betuwe.¹⁹ De familie Muller Massis was godvrezend, vaderlandslievend en Oranjegezind. Justs vader en oom waren voorganger in de Nederlandse Hervormde Kerk. Oom Ijsbrand was naast predikant ook dichter en schrijver. In enkele gelegenheidsliederen, onder meer ter ere van de driehonderdste sterfdag van Willem van Oranje, uitte hij zijn liefde voor vorst en vaderland.²⁰ Massis’ familie van moederskant diende al verschillende generaties in het leger. Zijn overgrootvader was officier geweest in het leger van stadhouder Willem V en werd vervolgens beheerder van de domeinen van Soestdijk. Hij stond op goede voet met de toenmalige kroonprins en latere koning Willem II. Een oom bracht het tot generaal-majoor en Justs oudere broer, Theodoor Frederik Johan Muller Massis (1866-1948), zou generaal worden.

In 1876 werd vader Muller Massis aangesteld in het Gelderse dorp Groesbeek, in de nabijheid van Nijmegen. Hier groeide de jonge Just op. Hoewel hij er ooit van droomde zijn vader op te volgen als predikant werd hij tijdens zijn middelbare schooltijd aan het gymnasium in Nijmegen gegrepen door de wielersport. Nijmegen was in de jaren 1880 het centrum van het wielrijden in Nederland. In 1885 werd er de eerste wielbaan van het land geopend en werden er de eerste nationale kampioenschappen verreden. Op zijn zeventiende werd Massis lid van de in 1883 opgerichte ANWB, waar hij direct bestuurlijke en organisatorische functies ging vervullen. Na zijn middelbare school verhuisde hij naar Amsterdam. Daar behoorde hij in 1892 tot de oprichters van het Amsterdam’s Wielrijders Bondslokaal, de

Afb. 1 Portret van C.M.J. Muller Massis, uit: *De Fiets*. Geïllustreerd weekblad gewijd aan wielersport, 25 juli 1900. Centraal Bureau voor Genealogie, Collectie Regt, Dossier Muller Massis.

¹⁹ Deze biografische gegevens zijn gebaseerd op *De Kampioen*, 3 augustus 1900 en S.R. Maaskant, *T.F.J. Muller Massis. Een biografie over veertig jaren geschiedenis, 1866-1905* (Rotterdam 2008) 11-16, via: <http://thesis.eur.nl/pub/4748>.

²⁰ Ijsbrand Dirk Muller Massis, *Tien juli 1584. Lied gewijd aan den Vader des Vaderlands* (1884); zie ook de *Treurzang bij den dood van Zijne Koninklijke Hoogheid, Willem Frederik Hendrik der Nederlanden* (1879) en het *Feestlied bij gelegenheid van het huwelijk van H.M. Koningin Wilhelmina der Nederlanden met Z.H. Hertog Hendrik van Mecklenburg-Schwerin* (1901).

hoofdstedelijke afdeling van de ANWB. Massis werd voorzitter van de Raad van Beheer van de vereniging. In hetzelfde jaar was hij ook voorzitter van de Vereniging van Militaire Wielrijders geworden. Daarnaast schreef hij vanaf 1891 als verslaggever, redacteur en plaatsvervangend hoofdredacteur voor *De Kampioen*. Ook schreef hij voor de sporttijdschriften *Het Nederlandsch Sportblad*, *De Nederlandsche Sport*, *Wielernieuws* en *Ons Wielersblad*, naast zijn dagelijkse werk als journalist voor de krant.

Een ‘dadenschuwe tijd’

In de kringen waarin Muller Massis verkeerde, werd veel nagedacht over de stand van het land. De ANWB was eind negentiende eeuw een zeer betrokken maatschappelijke organisatie, mede opgericht vanuit het idee dat sport kon bijdragen aan een betere samenleving.²¹ Al sinds de introductie van gymnastiek in Nederland, aan het begin van de negentiende eeuw, werd er opvoedkundige en beschavende waarde toegedicht aan lichamelijke oefening. Lichaamsbeweging droeg bij aan een bevolking die lichamelijk en geestelijk gezond was, zo was de gedachte. Vanuit dit idee spande onder meer de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen zich in voor lichamelijke opvoeding.²²

Lichamelijke oefening diende echter tot meer dan beschaving alleen. Op de redactie van het *Algemeen Handelsblad* waren hoofdredacteur Charles Boissevain (1842-1927) en verslaggever Cornelis Karel Elout (1870-1947) geestverwanten van Muller Massis. Zij hadden een uitgesproken visie op mens en maatschappij. ‘In onzen dadenschuwe tijd van poesmooie praters en miervlugge schrijvers en zee-diepe denkers’, schreef Elout in 1896 in het door Massis samengestelde *Opstellen over Sport*, ontbrak het in Nederland aan ‘geestkracht en besluitvaardigheid’.²³ Boissevain had van 1887 tot 1919 een dagelijkse column in het *Handelsblad*, waarin hij voortdurend ageerde tegen de verslapping en het gebrek aan daadkracht dat hij om zich heen waarnam.²⁴ De zorgen van de *Handelsblad*-journalisten werden breder gedeeld. De vrees dat Nederland een uitgebluste natie zou zijn, zonder doel en zonder veerkracht, openbaarde zich regelmatig in liberale kringen.²⁵ Ook veel militairen zagen een slap en krachteloos volk. Zij waren ontevreden over de fysieke gesteldheid van de dienstplichtige soldaten en een enkeling twijfelde zelfs aan het zelfstandige bestaan van de Nederlandse natie.²⁶ Het was alsof de Jan Saliegeest over Nederland was gevaaren.²⁷

21 Linders-Rooijendijk, *Gebaande wegen voor mobiliteit en vrijetijdsbesteding*, 90.

22 Stokvis, *Strijd over sport*, 64-66.

23 C.K. Elout, ‘Sport’, in: C.M.J. Muller Massis en Carl Corvey (red.), *Opstellen over sport* (Amsterdam 1896) 11.

24 Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef*, 155.

25 Ibidem, 58-59.

26 Klinkert, *Het vaderland verdedigd*, 39-40.

27 Over de geschiedenis van dit idee, zie: Maartje Janse, *De geest van Jan Salie, Nederland in verval?* (Hilversum 2002).

De journalisten, militairen en liberalen zagen in lichamelijke oefening een uitgelezen instrument om Nederland uit zijn toestand van lethargie te halen. Sport kon Nederland nieuwe energie en nieuwe levenskracht inblazen. Lichamelijke oefening maakte, in de woorden van Massis, van de jeugd ‘mannen van stalen kracht, ijzeren volharding en sterke lichaamsbouw [...] krachtige jonge mannen [...] met een vaderlands hart, vol vuur en vol leven’.²⁸ De ontwikkeling van het lichaam ging de basis vormen van gedachten over (her)ontwikkeling van de natie.

‘Flinke degelijke Hollandsche jongens’

Om het Nederlandse volk weerbaar te maken, moest volgens Muller Massis in de eerste plaats de opvoeding worden aangepast. Een gedachte die hij uiteenzette in de brochures *Sport, gymnastiek en school* (1896), *Spel of gymnastiek?* (1900) en *Een weerbaar volk* (1900). In de ogen van Massis was het lichaam te lang verwaarloosd in de schoolopvoeding – dat wilde zeggen, het mannelijk lichaam; vrouwen kwamen in zijn ideeën nauwelijks voor. In plaats van de eenzijdige aandacht op de intellectuele opvoeding moest sport een plaats krijgen in het curriculum. De praktijk vroeg namelijk niet om boekengeleerden en mannen van wetenschap, maar om ‘flinke degelijke Hollandsche jongens [...] met levenslust en levenskracht beziel.’ De jonge mannen moesten ‘reeds in hunne jeugd voor het leger opgeleid worden en naderhand rijp zijn de wereld in te gaan, nieuwe bronnen van welvaart op te sporen, de vaderlandsche handel en nijverheid uit te breidden, en voor een krachtig nageslacht zorg te dragen.’²⁹ Deze jongelieden werden op het sportveld gekweekt, niet in de schoolbanken.

De leidende pedagogische gedachte achter pleidooien voor meer sport, was dat lichamelijke oefening niet alleen het lichaam ontwikkelde, maar ook het karakter vormde. Op het sportveld zouden de jongens belangrijke karaktereigenschappen ontwikkelen als moed, besluitvaardigheid, wilskracht, doorzettingsvermogen en zelfvertrouwen.³⁰ Bovendien ontspande sport, zo was de gedachte. Lichamelijke oefening verfriste de geest, zodat de jongelieden na het sporten weer scherp en attent in de schoolbanken zouden plaatsnemen. ‘In een gezond lichaam heerscht een gezonde geest’,³¹ luidde het oude en vaak gebruikte spreekwoord. De lichamelijke opvoeding kwam zodoende ook de intellectuele opvoeding ten goede. Het intellectuele onderwijs moest volgens Massis ook meer aansluiten op de eisen van het dagelijks leven. Een handelman hoefde niet tot in detail kennis te hebben van natuurkunde of kosmogra-

²⁸ C.M.J. Muller Massis, *Sport, gymnastiek en school. Beschouwingen* (Amsterdam 1896) 16.

²⁹ Ibidem, 48.

³⁰ Muller Massis, *Spel of gymnastiek?*, 27; C.M.J. Muller Massis, *Een weerbaar volk* (Schiedam 1900) 30; zie ook: Elout, ‘Sport’, 11.

³¹ Muller Massis, *Sport, gymnastiek en school*, 37.

fie. Vakkennis en enige algemene kennis waren voldoende. Praktische kennis gecombineerd met een krachtig en gezond lichaam, dat was Massis' ideaal.³²

Het ideaal was niet om atletische spierbundels te kweken. Het lichaam mocht geen overdreven aandacht krijgen en overlading van de hersenen moest niet vervangen worden door overdrijving van het lichaam. Muller Massis vreesde dat sport zonder adequate leiding zou vervallen tot 'bandeloosheid' en 'verwilderling'.³³ Hierdoor zou de opvoedkundige waarde verloren gaan. Tevens moesten verkeerde lichamelijke verlangens worden voorkomen. Volgens Massis kon sport 'onnatuurlijke vroegrijpheid' voorkomen, en zo niet, dan toch bijdragen aan de verbetering van een 'on gezond geworden jeugdig leven'.³⁴ Matigheid, zelfbeheersing en zedelijkheid waren belangrijke onderliggende morele noties. Indien sport onder leiding plaatsvond, werden tevens orde, tucht, deugd en rechtvaardigheid bijgebracht.³⁵ Belangrijke waarden op het sportveld, maar ook in de maatschappij. Disciplineren van het lichaam moest de jeugd zodoende opvoeden tot gedisciplineerde staatsburgers.

Met zijn denkbepelden sloot Massis aan bij langer bestaande, anti-intellectualistische opvattingen over opvoeding en onderwijs. Hoewel gymnastiek in 1857 als facultatief vak was opgenomen in de Wet op het Lager Onderwijs en in 1863 als verplicht vak in de Wet op het Middelbaar Onderwijs, bleef naleving van deze wetten tot halverwege de twintigste eeuw uit. Op veel scholen ontbraken de benodigde lokalen, speelterreinen en leerkrachten, of werd het vak verbannen naar de vrije woensdag- of zaterdagmiddag.³⁶ Om hier verandering in te brengen, was in 1882 al de Algemeene Olympia-Vereeniging opgericht, die ageerde tegen de 'eenzijdige geestes-dressuur' in het onderwijs.³⁷ Olympia pleitte voor meer evenwicht tussen geestelijke en lichamelijke opvoeding, maar wist in de praktijk weinig te bereiken. Zo kreeg de opvoeding van het lichaam rond 1900 niet de waardering die het in de ogen van Muller Massis verdiende.

Athleticism en Turnen

Het grote voorbeeld voor Massis was het Engelse opvoedingsmodel. Engeland was aan het eind van de negentiende eeuw het toonaangevende land in Europa, op politiek, economisch en cultureel gebied. De overname van beweegpraktijken maakte onderdeel uit van een algemene belangstelling voor de Engelse leefstijl. Onder bepaalde goeude klassen ontstond er een 'anglomanie', een rage om alles over te nemen wat Engels was, inclusief de sport. De sociologen

32 Ibidem, 49.

33 Ibidem, 12.

34 Muller Massis, *Spel of gymnastiek?*, 25.

35 Muller Massis, *Een weerbaar volk*, 27.

36 Kramer en Lommen, *Geschiedenis van de lichamelijke opvoeding in Nederland*, 37-40.

37 Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbefef*, 112-113; en Jan Luitzen en Wim Zonneveld, 'Weg met die "eenzijdige geestes-dressuur"', *De Sportwereld* 71 (2014) 31-40.

Stokvis en Van Bottenburg hebben geanalyseerd hoe dit proces in Nederland in zijn werk ging.³⁸ Bij dit overnameproces werden echter niet alleen de sportieve praktijken overgenomen, er werd ook kennis genomen van achterliggende pedagogische idealen. Op de Britse elitaire kostscholen nam sport een grote plaats in de opvoeding in. Het Engelse opvoedingsideaal met lichamelijke oefening als centraal uitgangspunt, wordt door de Britse historicus J.A. Mangan omschreven als ‘Athleticism’. Sport, in het bijzonder mannelijke teamsporten als voetbal, rugby en cricket, werd gezien als doeltreffend middel om belangrijke waarden bij te brengen, zoals ‘physical and moral courage, loyalty and co-operation and the ability to both command and obey – the famous ingredients of “character training”’.³⁹

Het opvoedingsideaal van de kostscholen was direct verbonden met het Britse imperialisme. De jongelieden die op de speelvelden van Eton, Harrow en Rugby een gedegen fysieke opleiding hadden genoten, werden later de soldaten, ambtenaren en missionarissen die het Britse koloniale rijk bestuurden. Dit werd onder meer verkondigd door voormalig Minister van Koloniën W.K. baron van Dedem (1839-1895), die in 1895 een reis maakte door Brits-Indië. Daar observeerde hij dat sport de Engelsen een sterke lichaamsbouw en bijbehorend zelfvertrouwen had bezorgd, wat hun ‘prestige als overheersend ras’ zeer ten goede kwam. Een voorbeeld voor Nederland, aldus Van Dedem. De brieven die hij naar huis stuurde, werden gepubliceerd in *De Gids* en droegen bij aan de gedachtevorming van Massis.⁴⁰ Ook legerofficier J.T.T.C. van Dam van Isselt (1842-1916) zette deze opvatting uiteen in de brochure *Volksopvoeding en Volksweerbaarheid* (1895). Daarin typeerde Van Dam ‘readiness’, het aangrijpen van kansen en de drang tot handelen, als meest karakteriserende eigenschap van de Engelsen en de fundering van hun wereldmacht. Daadkracht en ondernemingsgeest die zij te danken hadden aan hun lichamelijke opvoeding, en waar het volgens Massis in Nederland zo aan ontbrak. Massis had grote sympathie voor Van Dam en nam zijn ideeën gretig over.⁴¹

De Duitse turnbeweging vormde een tweede belangrijke, en concurrerende, inspiratiebron voor Nederlandse pleitbezorgers van lichaamsoefening en weerbaarheid. In zowel de Duitse als de Nederlandse gymnastiekbeweging speelde de ontwikkeling van het lichaam een belangrijke rol in gedachten over nationale (her)opleving. Aanvankelijk waren de *Turners* een guerrillabeweging

38 Stokvis, *Strijd over sport*, 40 en verder; Van Bottenburg, *Verborgene competitie*, 140 en verder. Zie ook: Ian Buruma, *Anglomanie* (Amsterdam 2000).

39 J.A. Mangan, ‘Athleticism: A case study of the evolution of an educational ideology’, in: Brian Simon en Ian Bradley (red.), *The Victorian public school. Studies in the development of an educational institution* (Bristol 1975) 147-167, aldaar 147. Zie ook: J.A. Mangan, *Athleticism in the Victorian and Edwardian public school. The emergence and consolidation of an educational ideology* (Cambridge 1981).

40 N.G.P. ‘Mr. W.K. baron van Dedem. 6 juli 1839-3 april 1895. Brieven uit Britsch-Indië’, in: *De Gids* (1895) 90-107, geciteerd door Muller Massis, *Sport, gymnastiek en school*, 13-15, eerder werden de brieven aangehaald in *Algemeen Handelsblad*, 9 oktober 1895.

41 J.T.T.C. van Dam van Isselt, *Volksopvoeding en volksweerbaarheid* (’s Gravenhage 1895), geciteerd door Muller Massis, *Sport, gymnastiek en school*, 12-13.

die begin negentiende eeuw onder leiding van *Turnvater* Friedrich Ludwig Jahn (1778-1852) de Napoleontische bezetters uit Duitsland probeerden te verdrijven.⁴² Later ontwikkelden zij zich tot een romantisch-nationalistische beweging, die gymnastiek inzette om de Duitse volkskracht en het nationale gevoel te verhogen.

Nederlandse gymnastiekmeesters namen zowel de beweegpraktijken, als het achterliggende Bildungsideaal over. Dit ideaal vertoonde grote overeenkomsten met het Britse sportideaal. Leidende gedachte was dat gymnastiek de mens zowel naar lichaam, als naar geest vormde. Lichamelijke oefening vormde het karakter en bracht levenskracht, gezondheid en frisheid van geest, aldus de Rotterdamse gymnastiekleraar Sebastiaan van Aken (1856-1927).⁴³ Bovendien werden tijdens gymnastische oefeningen belangrijke militaire eigenschappen ontwikkeld, zoals discipline en gehoorzaamheid. Meer dan de aanhangers van de sport hadden gymnastiekonderwijzers ook oog voor de vrouwelijke jeugd. Volgens Van Aken was het geluk van het gezin en de kracht van de natie afhankelijk van de gezondheid van de vrouw. Bovendien produceerden zwakke moeders geen krachtige zonen voor het vaderland.⁴⁴

Van Aken was een van de vurigste pleitbezorgers van de gymnastiek in Nederland. Het opvoedingsideaal van de gymnastiekonderwijzers verschilde niet wezenlijk van dat van de sportpropagandisten als Muller Massis. Beide groepen zagen in lichaamsoefeningen een belangrijk middel tot nationale regeneratie. Zij verschilden echter fundamenteel van mening over de wijze waarop het lichaam het best tot ontwikkeling kon worden gebracht. Van Aken pleitte voor gymnastiek, Muller Massis voor sport.

‘Geene nation éteinte’

Massis vertaalde zijn ideeën naar de praktijk in de wielwereld. Het fitte, krachtige en sportieve lichaam speelde een belangrijke rol in het zelfbeeld van de wielrijders en in hun beeld van de natie. Zij zagen zichzelf als de mannen die het vaderland nieuwe energie moesten inblazen, en dat ook deden. Zij toonden, naar eigen zeggen, aan ‘dat er nog pit in ons kleine volk zat’.⁴⁵

Het Amsterdam’s Wielrijders Bondslokaal, waarvan Massis voorzitter was, organiseerde sociale evenementen, zoals lezingen, toneelstukken en feestavonden. Bij een toneelvoorstelling in 1893 werden enkele ‘Jongens van Jan de Witt’ opgevoerd. In deze flinke, dappere, Hollandse knapen zagen de leden van het Bondslokaal zichzelf weerspiegeld. De beeldspraak keerde in verschillende

42 Arnd Krüger, ‘Germany’, in: James Riordan en Arnd Krüger (red.), *European cultures in sport. Examining the nations and regions* (Bristol 2003) 57-88, aldaar 67-68.

43 S. van Aken, *Lichaamsoefening en volksweerbaarheid* (Rotterdam 1888) 29.

44 Ibidem, 23. Zie ook: Derks, ‘De ondraaglijke lichtheid der zweefmolens’.

45 George J.M. Hogenkamp, *Een halve eeuw wielersport* (Amsterdam 1916) 190.

jaarverslagen van de vereniging terug.⁴⁶ In de verslagen werd melding gemaakt van meerdere ‘jongens van Jan de Witt’ die de vereniging verlieten om hun werkzame leven voort te zetten in Nederlands-Indië en de Zuid-Afrikaanse Republiek Transvaal, die eind negentiende eeuw economisch tot ontwikkeling werden gebracht. Het waren deze verenigingsleden waar Muller Massis het over had, als hij schreef over de jongelieden die de wijde wereld moesten in-trekken om nieuwe bronnen van welvaart aan te boren en handel en nijverheid te bevorderen. Van het oorspronkelijke vijfkoppige bestuur van het Bondslokaal vertrok één bestuurslid in 1893 naar Indië, terwijl een tweede enkele jaren later naar Transvaal trok. Ook verschillende andere leden van het Bondslokaal verruilden Nederland voor ‘het prachtig rijk van Insulinde’.⁴⁷

Het Bondslokaal organiseerde tevens wielervedstrijden, waarvan de lange afstandstocht Amsterdam-Arnhem-Amsterdam de meest aansprekende was. De eerste editie van 1894 moest een uiting worden van de kracht en fitheid van de Nederlandse rijders. Op een voorbereidende ledenvergadering werd uitgebreid besproken bij welke route en afstand de Hollandse rijders ten opzichte van de buitenlandse deelnemers het best voor de dag zouden komen. Besloten werd om de afstand niet te groot te maken, omdat bij eerdere wedstrijden was gebleken dat Hollandse racers de lange afstanden niet aankonden.⁴⁸ De wedstrijd werd een verdere uiting van vaderlandsliefde, doordat het Koninklijk Huis als ‘blijk van Hare belangstelling in de wielersport’⁴⁹ twee bronzen medailles ter beschikking stelde. De medailles, met afbeeldingen van koningin Wilhelmina en koningin-regentes Emma, werden uitgereikt als hoofdprijzen van de wedstrijd. Voor hun bijdrage werden de koninginnen in het jaarverslag van het Bondslokaal grote dank betoond.⁵⁰ J.C. Burkens, secretaris van de ANWB, zag in de lange afstandwedstrijd en in de vele andere wedstrijden die er dat jaar werden georganiseerd het bewijs van de hernieuwde levenskracht van de Nederlandse natie. In *De Kampioen* omschreef hij de wedstrijden als ‘een teken, dat de Jan Saliegeest van het laatst der 18^e eeuw verdwenen is, dat ons volk wederom met een energie, krachtiger dan ooit, is bezield.’⁵¹

Hiervan moest ook de Vereniging van Militaire Wielrijders het bewijs vormen. Muller Massis was in 1890 lid geworden van het militaire wielrijderskorps, dat bestond uit burgerleden van de ANWB die in geval van nood gemobiliseerd konden worden. Zij konden worden ingezet voor het doen van verkenningstochten en het overbrengen van boodschappen tussen verschillende legerdivisies. Massis werd in 1892 voorzitter van de Vereniging van Militaire Wielrijders die de belangen van het korps behartigde. De verenigingsleden

46 Historisch Archief ANWB, Archief Vereniging Amsterdam's Wielrijders Bondslokaal, 1528 Notulenboek Algemene Vergaderingen, 19 november 1892-17 september 1900.

47 Idem.

48 Idem.

49 *Nieuws van den dag*, 9 april 1894.

50 Historisch Archief ANWB, Archief Vereniging Amsterdam's Wielrijders Bondslokaal, 1528 Notulenboek Algemene Vergaderingen, 19 november 1892-17 september 1900.

51 *De Kampioen*, 7 december 1894.

hadden een sterke drang om aan te tonen dat het Nederlandse volk niet uitgeblust was, 'geene *nation éteinte*'.⁵² 'Ge oefent uw spieren, hardt uw lichaam tegen vermoeienissen en ontbering en wordt weerbaar in den volsten zin van het woord!', aldus een oproep in 1891 in *De Kampioen*, bedoeld om ANWB-leden te overtuigen zich bij het korps aan te sluiten.⁵³ Bij de militaire wielrijders kreeg het sportieve lichaam een expliciete militaire en nationalistische betekenis.

Hoogtepunt in het bestaan van het korps was een estafettetocht in 1894. De Nederlandse neutraliteit was in het zuiden van Limburg geschonden, zo was de voorstelling, en deze boodschap moesten de militaire wielrijders naar Den Haag overbrengen. Een opdracht die zij, geplaagd door weer en wind, met een gemiddelde snelheid van 18 km per uur volbrachten. Een snelheid die per paard nooit bereikt had kunnen worden, terwijl de wielrijders bij aankomst nog fris waren, vermeldde *De Kampioen*.⁵⁴ De militaire wielrijders hadden hun lichamelijke vermogens en militaire geschiktheid bewezen.

De daadwerkelijke militaire betekenis van de wielrijders was echter beperkt. Op haar hoogtepunt had het korps maximaal 50 leden. Het bleek moeilijk deze wielrijders volledig van de militaire geest te doordringen. In het leger golden andere regels dan in het burgerleven en dat leidde nogal eens tot kleine botsingen. Het leger besloot dan ook de opleiding van de wielrijders zelf ter hand te nemen. Het korps van de ANWB werd in 1900 opgeheven, tot groot ongenoegen van Muller Massis.⁵⁵ Ondanks deze beperkte militaire betekenis waren de militaire wielrijders belangrijk voor het zelfbeeld van de sporters. Zij zetten hun lichaam en machine in voor wat werd beschouwd als hoogste doel, het 'heil van Koningin en Vaderland'.⁵⁶

'Onze Jaap'

Zodra er op het hoogste sportieve niveau aansprekende resultaten werden geboekt, werden deze direct geplaatst in het kader van de weerbaarheidsgedachte. Jaap Eden werd aan het eind van de eeuw de eerste nationale sportheld van Nederland. In 1893, 1895 en 1896 werd hij wereldkampioen schaatsen en in 1895 en 1896 behaalde hij wereldtitels op de fiets. De media waar Muller Massis voor schreef, bejubelden zijn prestaties. Eden werd gepresenteerd als het definitieve bewijs dat de Jan Saliegeest verdwenen was.

Als we de beschrijvingen uit zijn tijd mogen geloven, was Eden een 'toonbeeld van onweerstaanbare kracht en wil'.⁵⁷ Een lichamelijke volmaaktheid die hij koppelde aan een gezonde dosis Hollandse bluf en bravoure. Een affaire

52 C.M.J. Muller Massis, 'Militaire wielrijders', in: *Opstellen over sport*, 23.

53 *De Kampioen*, 1 mei 1891.

54 *De Kampioen*, 5 mei 1894.

55 Muller Massis, 'Militaire wielrijders', 22 en Muller Massis, *Een weerbaar volk*, 47-48.

56 Muller Massis, 'Militaire wielrijders', 35.

57 Hogenkamp, *Een halve eeuw wielersport*, 190.

rondom een wielervedstrijd in 1894 in Engeland was sprekend. Eden werd aan de start van de wedstrijd geweigerd, omdat zijn licentie niet in orde zou zijn. De aanwezige Hollandse verslaggevers wisten wel beter, de Engelsen waren bang voor ‘onze Jaap’. Die liet het echter niet op zich zitten. Hij gedroeg zich als een ‘echte Hollandse jongen’ en gaf met een ‘ronde, eenigszins ruwe onverschilligheid’ gehoor aan de ‘spontane opwelling van zijn krachtige, strijdwillende natuur’. Hij startte alsnog, won de wedstrijd en toonde Engeland aan dat er nog ‘ferme, kranige, Hollandse jongens’ waren. ‘Wij Hollanders zijn in stilte gestreeld in ons nationaliteitsgevoel, we vinden Eden een ferme kerel’, verscheen er van de redactie van *De Kampioen*.⁵⁸

Gevoelens die versterkt werden toen Eden meer aansprekende successen boekte. Na het behalen van de wereldtitel schaatsen in 1895 werd hij ingehuldigd in Arnhem. Bij de gelegenheid werd hij gepresenteerd als hét voorbeeld van de heilzame werking van sport. Een volk bestaande uit Jaap Edens was een weerbaar volk. In plaats van zijn tijd door te brengen in koffiehuis of biljart moest het Nederlandse volk, net als Jaap, zijn lichaam sterken in de frisse buitenlucht. “Jong Holland” staal uwe spieren, sterk uwe beene’, sprak de voorzitter van de Arnhemse ijsclub het volk toe,

[...] gij zult die niet gebruiken om te vluchten voor den vijand: dat hebben onze jongens op Lombok bewezen! Eere aan u, Jaap Eden, als den moedigen voorvechter van Jong-Holland! Wees ook onze kampioen als onze onafhankelijkheid gevaar mocht loopen!

Lichamelijke oefening, nationalisme, militarisme en kolonialisme kwamen samen in deze toespraak, die in alle landelijke dagbladen werd afgedrukt, tot aan Nederlands-Indië toe.⁵⁹

Toch bleek ‘onze Jaap’ niet het rolmodel waar men hem in deze jaren voor hield.⁶⁰ Eden paarde zijn overdadige fysiek niet aan het juiste karakter. Naast de baan was hij bepaald niet zuinig op zijn lichaam. Na zijn wereldtitel schaatsen in 1896 werd hij professioneel wielrijder en vertrok hij naar Parijs. Zijn sterke benen bleken daar te zwak om de weelde te kunnen dragen, zo heette het. Eind 1896 nam het *Algemeen Handelsblad* een interview over uit het Franse blad *Vélo*. De vraag ‘wat zijn uw genoegens?’ en het antwoord ‘drinken en roken’, deed de *Handelsblad*-redacteur uitroepen: ‘Arme Jaap Eden!’⁶¹ Na 1896 boekte hij nauwelijks nog aansprekende successen.

⁵⁸ *De Kampioen*, 22 juni 1894.

⁵⁹ *Algemeen Handelsblad*, 11 maart 1895; *Nieuws van den dag*, 12 maart 1895; *De Tijd*, 12 maart 1895; en in Nederlands-Indië *De Locomotief*, 11 april 1895.

⁶⁰ Over de beeldvorming en representatie van Jaap Eden in sporthistorische biografieën, zie Aad Haverkamp, ‘De vele gezichten van Jaap Eden’, *De Sportwereld* 71 (2014) 12-16.

⁶¹ *Algemeen Handelsblad*, 28 oktober 1896.

Weerstanden

Met zijn overwinningen ontketende Eden een ware ‘cyclomanie’ in Nederland. De jaren 1895-1898 werden in *Het Boek der Sporten*, het eerste standaardwerk over sport in Nederland, omschreven als de ‘Gouden Eeuw’ van het wielrijden.⁶² ‘Elke mensch werd wielrijder’, jong en oud, rijk en arm. Een rage die op de nodige maatschappelijke weerstanden stuitte. De burgermeester van het Gooise Eemnes verbood het Amsterdam’s Wielrijders Bondslokaal in 1896 om nog langer afstandstochten door zijn gemeente te organiseren, aangezien ‘zulke vermaken groot gevaar opleveren voor de openbare veiligheid op niet afgezette publieke wegen’.⁶³ Tussen 1896 en 1904 werden zelfs alle wedstrijden op de openbare weg verboden.⁶⁴ Ook het Amsterdamse Vondelpark was aan het eind van de eeuw jarenlang na negen uur ’s ochtends gesloten voor wielrijders. De voortrazende fietsers en meer bedaarde lieden die lichaam en geest op rustiger wijze wensten te ontspannen, verdroegen elkaar niet. De wielrijders werden hierop verbannen naar de vroege ochtenduren.⁶⁵

Weerstand tegen het wielrijden was er ook van artsen. Zij stelden dat wielrijden ongezond en onzedelijk was. De houding die wielrijders op de fiets aannamen, zou leiden tot fysieke ongemakken. Ook zou fietsen slechts eenzijdig de beenspieren ontwikkelen en de rest van het lichaam verwaarlozen. Bovendien leidde het ‘voortdurende jakkeren’ op de fiets, tot ‘verwijdingen van aderen en slagaderen in de genitaalstreek’, zo beweerde de Arnhemse Dr. Cattie in 1895.⁶⁶ Dat was verdacht. De Amsterdamse arts J. van Geuns had enkele jaren eerder nog proefondervindelijk de theorie ontkracht dat het wielrijden, door de voortdurende druk van het lichaam op het zadel, seksuele prikkels zou oproepen.⁶⁷ De spierpijn die hij na het fietsen overal in zijn lichaam voelde, toonde daarnaast aan dat bij het wielrijden wel degelijk het gehele lichaam ontwikkeld werd. Zijn onderzoek werd veel aangehaald in de wielwereld,⁶⁸ maar de angst voor de ongunstige invloed van het wielrijden op de opgroeiende jeugd werd niet bij iedereen weggenomen.

De discussie over de vraag hoe het lichaam het best tot ontwikkeling kon worden gebracht, zette zich voort tot ver in de twintigste eeuw. Vooral het

62 J.C. Burkens, ‘Wielrijden’, in: Jan Feith, *Het boek der sporten* (Amsterdam 1900) 225-260, aldaar 248.

63 Historisch Archief ANWB, Archief Vereeniging Amsterdam’s Wielrijders Bondslokaal, 1626 Brief gemeente Eemnes inzake in vervolg weigeren wielervedstrijden door gemeente Eemnes naar aanleiding wedstrijd 21 juni 1896.

64 Maarten Moll, *Jaap Eden. Wereldkampioen op de schaats, wereldkampioen op de fiets* (Amsterdam 1996) 122.

65 *Algemeen Handelsblad*, 9 december 1894 en Historisch Archief ANWB, Archief Vereeniging Amsterdam’s Wielrijders Bondslokaal, 1536 Overleg met Vereeniging tot aanleg rij- en wandelpark Amsterdam over toelaten van en toezicht op wielrijders in Vondelpark.

66 F. Wesseling, *Sport en gymnastiek. Opmerkingen, betreffende het vraagstuk der lichamelijke opvoeding* (Amersfoort 1896) 28, geciteerd in Muller Massis, *Sport, gymnastiek en school*, 22.

67 J. van Geuns, ‘Velocipède-rijden’, *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde* 21 (1885) 269-273.

68 *De Kampioen*, juni 1885 en Burkens, ‘Wielrijden’, 235.

debat tussen de pleitbezorgers van de sport en de aanhangers van de gymnastiek was ongemeen fel. Muller Massis hield hartstochtelijke pleidooien vóór sport en spel en tegen de gymnastiek. Ook hij beriep zich daarbij op het argument van veelzijdigheid, maar dan van de sport, tegenover de gymnastiek die slechts eenzijdig op ontwikkeling van de spieren gericht zou zijn. Sport en spel richtten zich volgens Massis op het hart en de longen, die ‘algemeen’ werden beschouwd als ‘het weerstandsvermogen van de mensch’ en daardoor in zijn ogen veel gezonder waren.⁶⁹ Gymnastiekonderwijzer Van Aken, op zijn beurt, betitelde Massis’ brochure *Spel of Gymnastiek?* in de jaarvergadering van de gymnastiekonderwijzers in april 1900 als ‘een product van vooroordeel, onkunde en oppervlakkigheid’.⁷⁰ Voor de Amsterdamsche Gymnastiek Onderwijzers Vereeniging was het zelfs reden een tegenbrochure te publiceren. Over het doel van lichaams oefeningen, het creëren van een weerbaar volk, waren zij het met Massis eens, tegen zijn ‘wanbegrip’ van de gymnastiek protesteerden zij echter hevig.⁷¹

‘Natura artis magistra’

Muller Massis benadrukte in zijn pleidooien het idee dat sport en spel ‘natuurlijke’ vormen van lichaams oefening waren, in tegenstelling tot de ‘kunstmatige’ gymnastiek.⁷² De bewegingen bij sport en spel zouden zijn ingegeven door de natuur, terwijl de gymnastiek was opgezet volgens bepaalde regels. Bovendien vonden sport en spel plaats in de frisse buitenlucht en gymnastiek in stoffige lokalen. Dit vermeende natuurlijke karakter was belangrijk. De ‘natuurlijke harmonie’ tussen lichaam en geest was in de moderne tijd verstoord geraakt, zo was de gedachte.⁷³ Lichamelijke oefening kon dit evenwicht herstellen, maar moest dan wel zo natuurlijk mogelijk zijn. Ook gymnastiekonderwijzers benadrukten dat hun oefeningen aan de ‘natuurlijke bewegingen’ van de mens waren ontleend.⁷⁴

Achterliggende gedachte was dat de mens aan het eind van de negentiende eeuw niet meer het ‘natuurlijke’ leven leefde van vroeger op het platteland. Het leven in de moderne stad had echter niet alleen vooruitgang gebracht, maar ook lichamelijke verslapping en ‘verwekelijking’. Dat Eden juist in Parijs aan de verleidingen van het leven ten onder ging, stond niet op zich. Waar de licha-

69 Muller Massis, *Spel of gymnastiek?*, 19.

70 *Ken u zelven. Jaarboekje der Vereeniging van Gymnastiek-Onderwijzers in Nederland, 1899-1900* (Tilburg 1900) 52.

71 De Amsterdamsche Gymnastiek Onderwijzers Vereeniging, *De lichamelijke opvoeding in de school in verband met volksweerbaarheid. Een woord naar aanleiding van de brochure Spel of gymnastiek? van C.M.J. Muller Massis* (Amsterdam 1900) 40.

72 Muller Massis, *Spel of gymnastiek?*, 18 en verder.

73 Ibidem, 6, 11.

74 De Amsterdamsche Gymnastiek Onderwijzers Vereeniging, *De lichamelijke opvoeding in de school in verband met Volksweerbaarheid*, 19.

melijke opvoeding van Engeland en Duitsland als voorbeeld werd gezien, was dit met Frankrijk zeker niet het geval. Parijs stond niet alleen symbool voor moderniteit en vooruitgang, maar ook voor de decadentie die hiermee gepaard ging. Muller Massis schreef over de ‘hokvastheid der Franschen en hunne verwijfde en verwekelijkte levenswijze’.⁷⁵ In een artikel in *De Gids* van 1901 meldde leraar Engels J.C.G. Grasé dat de doktoren in Frankrijk een ‘nieuw type in het Fransche ras’ hadden ontdekt. Scherp en sarcastisch van geest en merkbaar fysiek inferieur was deze mens het speciale product van Parijs.⁷⁶

De gevaren van het moderne leven lagen ook in Nederland op de loer. *De Kampioen* waarschuwde tegen de ‘zieklijke denkbeelden van stadsmensen’, die bang waren voor tocht, lichaamsinspanning en vermoeienis.⁷⁷ Voor Muller Massis was het duidelijk wat er moest gebeuren: ‘Om een weerbaar volk te worden [...] moeten wij ook een natuurlijk volk zijn, natuurlijk in ons doen en laten, natuurlijk ook in onze lichaamsoefeningen, die onze spieren staalt, ons hart versterkt, onze longen vaardig maakt voor den strijd des levens en onzen geest verruimt’.⁷⁸ Daarbij zag hij een speciale rol weggelegd voor de fiets. De fiets was een product van de moderne tijd en stond symbool voor vooruitgang, beweging en fysieke fitheid.⁷⁹ Het kon echter ook dienen als remedie tegen de kwalen die met de vooruitgang gepaard gingen. De fiets was bij uitstek het vervoersmiddel om de vrije natuur in te gaan, weg uit de stad. Wielrijders genoten van ‘het mooiste van de aarde, de natuur in haar altijd wisselende gedaante’.⁸⁰ Daarmee bracht het een levenskracht en levenslust die op geen enkele andere wijze verkregen kon worden.

Het ideaal van de negentiende-eeuwse lichamelijke opvoeding was volgens historicus Th.J.A. Terlouw om het verstand van de ‘beschaafde mens’ te combineren met het lichaam van een ‘natuurmens’.⁸¹ Sportpionier Pim Mulier schreef in zijn boekje *Wintersport* (1893) de overwinningen van Jaap Eden al toe aan diens jeugd in de vrije natuur. Volgens Mulier was de jonge Jaap een echt buitenmens. Eden klauterde als een kat, liep veel en hard en was een echte jager.⁸² De ideale natuurmens werd gevonden in Zuid-Afrika, waar in 1899 de Tweede Boerenoorlog uitbrak. De strijd van de Zuid-Afrikaanse ‘stamverwanten’, afstammelingen van Nederlandse kolonisten, riep sterke nationalistische gevoelens op in Nederland. In de kringen van sport en gymnastiek werden de Boeren gepresenteerd als het ideale natuurvolk. Gevrijwaard van de lichame-

75 Muller Massis, *Een weerbaar volk*, 29.

76 J.C.G. Grasé, ‘School en spel’, *De Gids* 65 (1901), 518-538, aldaar 523.

77 *De Kampioen*, 2 maart 1900.

78 Muller Massis, *Spel of gymnastiek?*, 34.

79 Voor een cultuurgeschiedenis van de fiets, zie: Anne-Katrin Ebert, *Radelnde Nationen. Die Geschichte des Fahrrads in Deutschland und den Niederlanden bis 1940* (Frankfurt 2010).

80 Burkens, ‘Wielrijden’, 249.

81 Th.J.A. Terlouw, *De opkomst van het heilgymnastisch beroep in Nederland in de 19^e eeuw* (Rotterdam 1991) 39, 65.

82 W. Mulier, *Wintersport* (Haarlem 1893), 112. Voor Pim Mulier en de ideeën en idealen van deze sportpionier, zie Daniël Rewijk, *Captain van Jong Holland. Een biografie van Pim Mulier 1865-1954* (Lichtenvoorde 2015).

lijke verslapping en andere nadelen van de geciviliseerde maatschappij zouden ze een oerkracht bezitten die met geen enkel volk te vergelijken was. Muller Massis schreef dit toe aan het feit dat hun gehele leven, bestaande uit lopen, werken en jagen, één grote lichaamsoefening was, ‘en dan nog wel de meest natuurlijke’.⁸³ Gymnastiekleraar Van Aken zag in de Boeren het beste bewijs van ‘Natura artis magistra’, de natuur als leermeester van het leven. In zijn onafgebroken strijd met het wilde leven ontwikkelde de jonge Boer kracht, vlugheid, taaierheid, koelbloedigheid en vindingrijkheid. Qua natuurlijkheid kon hij zich meten met een wild dier.⁸⁴

Zowel Jaap Eden als de Zuid-Afrikaanse Boeren werden gepresenteerd als symbolen van lichamelijke weerbaarheid. Er zat echter ook een belangrijk verschil tussen beiden. ‘Onze Jaap’ werd gezien als de man die de geest van Jan Salie had verdreven – een mentale toestand die door middel van lichamelijke inspanning verbeterd kon worden. Ten tijde van de Tweede Boerenoorlog deden biologische noties over achteruitgang en raciaal verval hun intrede. *De Kampioen* schreef over ‘superieure raseigenschappen’ die bij de Boeren tot uiting kwamen, maar nog altijd ‘latent’ aanwezig waren in het Nederlandse volk. Deze moesten opnieuw tot ontwikkeling worden gebracht. ‘Wij zijn nog altijd Hollanders!’, zo werd benadrukt, maar de angst voor lichamenlijk verval was voelbaar.⁸⁵ ‘Indien men de fysieke ontwikkeling niet met kracht steunt, zal men zien gebeuren, dat wij in een of meer geslachten op den weg van achteruitgang geraken’, waarschuwde Muller Massis.⁸⁶ Een angst die was gebaseerd op het idee dat lichamelijke eigenschappen, ten goede of ten kwade, overerfbaar waren. De angst voor lichamelijke degeneratie was nieuw en werd versterkt door ontdekkingen zoals die van het ‘nieuwe type in het Franse ras’. Deze gedachten werden bevestigd toen de Boeren in hun strijd tegen de Britten aan de verliezende hand raakten. Het leidde tot het inzicht dat de strijd om het bestaan ook verloren kon worden en de ondergang tot gevolg kon hebben.

Volksweerbaarheid

Het uitbreken van de Tweede Boerenoorlog toonde Nederland de noodzaak, maar ook de mogelijkheden van militaire weerbaarheid. De Boeren lieten in hun verzet tegen de Engelsen zien waartoe een klein, maar vastberaden en weerbaar volk in staat was.⁸⁷ De door het buitenleven geharde lichamen maakten volgens Massis een essentieel onderdeel uit van de militaire kracht van het Zuid-Afrikaanse broedervolk. De krijgsgeschiedenis kende meer van dergelijke voorbeelden. De Slag bij Waterloo was gewonnen op de speelvelden van

83 Muller Massis, *Een weerbaar volk*, 27.

84 S. van Aken, ‘Volksweerbaarheid’, in: *De Gids* (1900) 294-321, aldaar 301.

85 *De Kampioen*, 23 februari 1900.

86 Muller Massis, *Spel of gymnastiek?*, 7.

87 Muller Massis, *Een weerbaar volk*, 4.

Afb. 2 Het wielrijderskorps van de Amsterdamse afdeling van 'Volksweerbaarheid', uit: G. Kalff, Volksweerbaarheid (Haarlem 1905).

Eton, was een vaak herhaalde stelling.⁸⁸ Het uitbreken van de Boerenoorlog zorgde bij Muller Massis wel voor enige ambivalentie ten opzichte van het door hem zo bewonderde Engelse opvoedingssysteem. Maar, 'wat men ook van het land en zijn bewoners moge zeggen, het Engelsche volk is een krachtig fysiek ontwikkeld volk.'⁸⁹ Om de militaire weerbaarheid op peil te brengen, moest in Nederland met kracht de lichamelijke opvoeding ter hand worden genomen en daarvoor bleef het Engelse model het meest geschikte.

De strijd van de Boeren vormde de directe aanleiding voor de oprichting van de vereniging Volksweerbaarheid, die zich, onder meer via het bevorderen van lichaamsoefeningen, ten doel stelde 'de weerbaarheid van het Nederlandse volk te ontwikkelen'.⁹⁰ De vereniging wordt door militair historicus Ben Schoenmaker omschreven als een bonte verzameling van schietfanaten, gymnastiekbevorderaars, zwemlieffhebbers, balsportenthousiastelingen en rijwiel-promotors.⁹¹ Het gemengde karakter vormde voor Muller Massis reden om in eerste instantie niet toe te treden. Hij vreesde dat de vereniging overgenomen

⁸⁸ Muller Massis, *Een weerbaar volk*, 29; Van Aken, *Lichaamsoefening en volksweerbaarheid*, 13; en Van Dam van Isselt, *Volksopvoeding en volksweerbaarheid*, 29.

⁸⁹ Muller Massis, *Een weerbaar volk*, 27.

⁹⁰ Ibidem, 18.

⁹¹ Ben Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest. De relatie tussen volk, leger en vloot 1832-1914* (Amsterdam 2009) 328.

zou worden door gymnasten. Nadat de secretaris van ‘Volkswaarbaarheid’, voormalig minister van oorlog A.L.W. Seyffardt, hem in een persoonlijk schrijven de nadrukkelijke toezegging gaf dat Volkswaarbaarheid ook de sport van harte zou ondersteunen, besloot Muller Massis zich voor Volkswaarbaarheid in te zetten. Hij beloofde bij de volgende algemene vergadering van de ANWB de vraag op te werpen hoe de Wielrijdersbond Volkswaarbaarheid kon ondersteunen.⁹² Ook bepleitte hij de zaak van Volkswaarbaarheid in zijn brochures.

Besluit

Zijn laatste brochure sloot Muller Massis af met de woorden: ‘Laat ons dit aan het begin van de twintigste eeuw niet vergeten, nu wij op den weg zijn onze ‘beschaving’ te volmaken, want wat men ons ook leert, welke geleerden men ook van ons zal willen maken, wij zullen niets vermogen als wij niet krachtig zijn [...] De geschiedenis van elk land is een strijd, dikwijls op leven en dood [...] Weerbaar moet ook worden het Nederlandsche volk. Weerbaar door zijn schietkunst, maar vooral door zijne lichamelijke ontwikkeling.’⁹³

Lichamelijke oefening werd eind negentiende eeuw beschouwd als instrument om de stilstaande natie nieuw leven in te blazen. Het moest de Nederlandse – mannelijke – jeugd gespierde, gestaalde en geharde lichamen bezorgen en karaktereigenschappen bijbrengen als wilskracht, besluitvaardigheid, ondernemingsgeest en doorzettingsvermogen. De Nederlandse jeugd moest ‘weerbaar’ worden. Weerbare jongelieden die de basis vormden van verhoging van de militaire, imperiale, economische en maatschappelijke weerbaarheid. Zij moesten paraat zijn om het land te verdedigen, de Nederlandse positie in de koloniën te versterken, handel en nijverheid te bevorderen en de nationale welvaart te vergroten. Bovendien moesten zij zich kunnen weren in de harde strijd om het bestaan. Een alternatief was er niet. ‘Als wij ons land niet weerbaar maken, dan zal het niet lang meer duren, of Nederland, dat eenmaal den wereldhandel dreef en nog uitgebreide handelsrelatiën heeft, zal in de rij der volkeren niet meer meetellen.’⁹⁴

Catharinus Marie Justinus Muller Massis was slechts één van de vertolkers van dit idee. Hij zette zijn gedachten uiteen in verschillende brochures en tijdschriftartikelen en probeerde zijn opvattingen binnen de wielwereld in praktijk te brengen. Juist op het moment dat zijn idealen op grote schaal aanhang leken te verwerven, sloeg voor hem het noodlot toe. Hij overleed in juli 1900, aan de gevolgen van een ingewandsaandoening.⁹⁵ Maar, *les idées marchent*, zoals hij zelf schreef.⁹⁶ Na de eeuwwisseling gingen sport en lichamelijke oefening

92 *De Kampioen*, 16 februari 1900.

93 Muller Massis, *Spel of gymnastiek?*, 35-36.

94 Muller Massis, *Een weerbaar volk*, 59.

95 *Nieuws van den dag*, 23 juli 1900.

96 Muller Massis, *Sport, gymnastiek en school*, 49; *De Kampioen*, 29 september 1899.

een steeds grotere plaats innemen in de Nederlandse samenleving. Ideeën over weerbaarheid en volkskracht speelden daarbij een belangrijke rol als ideologische drijfveer. Ideeën en idealen die in de late negentiende eeuw ontwikkeld waren.

Jelle Zondag is als promovendus verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen, waar hij werkt aan een proefschrift over de ideologische geschiedenis van lichamelijke oefening in Nederland. Dit onderzoek maakt onderdeel uit van het project 'Sport, Identity and Modernity in the Netherlands (1813-2013)'.

*Correspondentieadres: Erasmusplein 1, Kamer 9.12, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen.
E-mailadres: jelle.zondag@let.ru.nl*